



לשכת רב הקמפוס

אוניברסיטת בר-אילן

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת במדבר ויום ירושלים, תשע"א
מספר 916

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

ירושלים בסוף המאה ה-15 על פי תיאוריו של רבי עובדיה מברטינורו

רבי עובדיה נולד בשנת 1835 בכפר ברטינורו בצפון איטליה, בצלע הר המשקיף על הים האדריאטי, לא רחוק מבולוניה. שמו המדויק: עובדיה ירא. ולמה? לפי אברהם משה לונץ, מחוקרי ארץ ישראל (1854-1918) יר"א משמעו בראשי תיבות "יהי רצוי אחיו" (ברכת יעקב לאשר בדב' לג:כד: "וּלְאֶשֶׁר אָמַר פְּרוּךְ מִבְּנֵי אֶשֶׁר יְהִי רְצוּי אָחִיו"). לפי שד"ל (שמואל דוד לוצטו, 1800-1865, פרשן מקרא באיטליה), השם בא מהביטוי "ירחמהו א-ל". משה דוד קסוטו (1883-1951, פרשן מקרא מאיטליה) רמז למה שכתוב בתנ"ך "וְעַבְדְּהוּ הָיָה יְרָא אֶת-ה' מְאֹד" (מל"א יח:ג), כי שם זה היה נפוץ בדורו.

בין מוריו התבלט רבי יוסף קולון, שפעל בצפון איטליה (שו"ת מהרי"ק, ס' ע). רבי עובדיה היה רב בקאסטילו באיטליה, ושם החל כנראה בפירושו למשנה. ר' עובדיה עלה לירושלים, לפי דוד קונפורטי,¹ לא בשל רדיפות, מלחמות, או לחץ כלכלי אלא עלייה לשמה כדי לקיים מצוות יישוב ארץ ישראל. לפני הפלגתו הפקיד את חסכונוותיו אצל הבנקאי ר' עמנואל חי מקרימינו, ששלח לו מדי שנה לאחר הגיעו לירושלים מאה דוקטים ונצינייים כריבית על פיקדונותיו, ומזה התפרנס.

בדרכו לארץ ישראל תיאר ר' עובדיה את הקהילות היהודיות בכל מקום שביקר, את אורח חייהן, מנהגיהן, פרנסותיהן והנהגותיהן. בפירושו שבסציליה מצא 850 בעלי-בתים "בזויים לעיני הגויים ובגד אדום צריכים לשאת על ליבם לסימן". באי רודוס מצא 22 בעלי בתים דלים ואביונים, ובאלכסנדריה של מצרים 25. בקהיר מצא 700 משפחות: 150 מהן היו של קראים, שהיו שולחנים עשירים, ו-50 מהן היו של שומרונים עשירים. 50 בעלי בתים היו מאנוסי ספרד, בעלי תשובה, והשאר – 450 בעלי בתים, היו "רבנים" (יהודים שהאמינו בתורה שבכתב ובתורה שבעל פה). הוא תיאר את ה"נגיד" ראש יהודי מצרים וסמכויותיו. בקהיר הישנה (פוסטט) מצא בית-כנסת עתיק ויפה המיוחס לאליהו הנביא (שם נמצאה גניזת קהיר), ובאל-קאהירה (קהיר החדשה) הכיר את רבי נתן הכהן שולאל, "סגן נגיד" בירושלים. הלה ניסה להניא את ר' עובדיה מלעלות לירושלים בשל מצבו העלוב והקשה של היישוב הקטן שחי בה והנהגת ה"זקנים" המושחתים שניצלו את דלת העם. אולם ר' עובדיה לא שעה לו אלא עלה לירושלים דרך מדבר סיני ועבר דרך עזה וחברון. עזה "עיר יפה וגדולה", ובה 70 בעלי בתים ולהם רב אשכנזי, ר' משה מפראג, שברח מירושלים. בחברון מצא 20 משפחות יהודיות עניות, מחציתן מזרע האנוסים.

ר' עובדיה הגיע לירושלים לאחר נסיעה של שנתיים. ביי"ג בניסן רמ"ח (1488) שלח איגרת ראשונה לקאסטילו, לאביו הישיש ר' אברהם. שנה לאחר מכן, ברמ"ט (1489), שלח איגרת שנייה לאחיו

¹ 1617-1690, רב בסלונקי, קהיר וירושלים, בעל החיבור המקיף "קורא הדורות" על תולדות חכמי ישראל וחיבוריהם מחתימת התלמוד ועד דורו.

באיטליה (ללא שם). בכ"ד בטבת ר"ן (סוף 1489) שיגר את איגרתו השלישית מחברון. שלוש האיגרות ששלח לאיטליה הן מקור היסטורי חשוב על היהודים שפגש במשך שנתיים ימים בכל המקומות שנזכרו לעיל.

מצבם של יהודי ירושלים באותם ימים היה ככי רע, כאמור. בשל הרעב הכבד היו שאכלו את עשב השדה, ורבים גוועו ברעב. בפסח התארח אצל הרב האשכנזי רבי יעקב די קולונבארו (מעיר קולונבארו באיטליה). לאחר חקירה והתבוננות כתב ר' עובדיה שאוכלוסייתה הכללית של העיר מונה 4,000 בעלי בתים, וביניהם נותרו רק 70 משפחות יהודיות, רובם עניים מרודים בשל הבצורת הקשה. מספר הנשים האלמנות הגלמודות – אשכנזיות וספרדיות, היה גדול מהגברים, "שבע נשים כנגד איש אחד", וביניהם אנוסים בעלי-תשובה. הקהילה הייתה קטנה ועלובה ולא גדלה מאז השלטון הצלבני והמונגולי. רבי עובדיה מצא בירושלים הנהגה מושחתת של "זקנים", בעלי שררה, שתלטנים, שנהגו בתקיפות ובאכזריות באחיהם. הם גזלו וחמסו אותם, הטילו עליהם מסים כבדים ושיתפו פעולה עם השלטונות הממלוכים המושחתים.

גם לרבי ישראל איסרלין (1390-1460), מגדולי רבני דורו באשכנז, בווינה-נוישטט, מחבר שו"ת "תרומת הדשן" (מקור ראשון לתולדות זמנו), הגיעה השמועה על מצבם החמור של יהודי העיר. וכשנשאל מפי תלמיד אם רצוי לעלות לירושלים השיב:¹

אמנם שמענו כמה פעמים, שיש לשם בני ברית מערביים ('מוגרבים', מצפון אפריקה) נחשבים לרשעים גמורים, מוסרים מפורסמים, והם טורדים ומבלבלים את האשכנזים, שהם שומרי תורה. וגם כי המזונות דחוקים ומצומצמים לשם מאד. והרווחים קשים. מי יוכל לעמוד בכל זה, מלבד גודל רשעת הישמעאלים אשר לשם. לכן כל איש ישער בעצמו להשגת גופו וממונו, באיזה דרך יוכל לעמוד ביראת השם ובשמור מצוותיו, כי זה כל האדם.

באיגרתו לאביו כתב ר' עובדיה שבירושלים התגוררו לפני בואו 300 בעלי בתים, מסולתה ושמנה של העיר, ברם הרוב הגדול ברח למצרים בשל אכזריותם של ה"זקנים". לאחר בואו לעיר הקודש נתקבל ר' עובדיה כראש הציבור, קשר יחסים טובים עם כל חלקיו ופעל הרבה בתחומים רבים. היהודים שברחו מן העיר החלו לחזור אליה, ובשנת 1496, שמונה שנים לאחר בואו, גדל היישוב בירושלים ומנה 200 משפחות. ר' עובדיה פעל בתחומים ציבוריים ורוחניים בעיר ושמה בעמלו. לאחר שקיבל פטור ממסים החל להשפיע על ה"זקנים" לשפר את מצבם הקשה של התושבים. כאיש דינמי ורב מעש תיקן תקנות וכונה "אבי היישוב המחודש בעיר הקודש". הוא דאג לקליטתם הרוחנית והחומרית של גולי ספרד שהגיעו לעיר. "כל חכמי צרפת, אשכנז וספרד היו כפופים לפניו", והיה הדמות הרוחנית הדומיננטית. הוא הקים בית-מדרש לצעירים, וסדר הלימוד למבוגרים כלל שלוש שעות של לימוד משנה ותלמוד בכל יום.

ר' עובדיה ניסה להכניס סדרים בענייני הקבורה ונעשה "קובר מתים", כי לא מצא נושאי מתים, מפני שה"זקנים" העלילו על מבקרי החולים שהם גונבים מהם כסף אף כשקוברים אותם, והלשינו עליהם לשלטונות. על רבי עובדיה ועל ה"זקנים" העיד תלמידו באיגרתו משנת רנ"ו (1496):

האיש גדול מאד, ועל פיו ישק כל הארץ, ובלעדיו לא ירים איש את ידו, ומקצווי הארץ, אליו גויים ידרושו, ואחרי דברו לא ישנה. וגם במצרים ובכל הארצות האלה יגזור אומר ויקם לו, ואפילו הישמעאלים מכבדים אותו ויראים ממנו. ושמעתי כי כבר ברוח שפתיו המית רשע. והוא עניו ושפל רוח עד מאד, ודבריו ערבים ודעתו נוטה עם הבריות, וכל עמים יאשרוהו, ועליו יאמר אין זה ילוד אישה. יותר מ-300 ספרי תורה שהיו בבתי-הכנסת בירושלים, מעילים רבים מחוטי זהב וכלי כסף רבים, מכרום ה"זקנים", ובמעות עשו כרצונם.

ר' עובדיה גילה עניין בנדחי ישראל – ב"בני משה", ב"בני ישראל" ובאתיופים, והזכיר את המאבקים בין הממלוכים ששלטו בארץ ישראל ובין העות'מאנים (שכבשוה ב-1517). בירושלים סיים ר' עובדיה את פירוש ששת סדרי המשניות שהחל לחבר באיטליה.

בהשתדלותו של ר' עובדיה הופחת עול המסים מיהודי ירושלים. עד בואו היה על היהודים לשלם את המס הגלובלי שהוטל עליהם כיישוב בן 300 משפחות, אף שנותרו רק 70 משפחות, ואילו עתה היה על כל אחד לשלם רק מס גולגולת עבור משפחתו. נקבעו שלושה שיעורי מס לפי מעמדן הכלכלי של המשפחות. הנשים, הילדים, הנערים והזקנים היו פטורים מתשלום המס.

¹ תרומת הדשן, פסקים וכתבים, עמ' י.

לסיכום: איגרותיו של ר' עובדיה מברטינורו ותיאורי תלמידיו הם המאפשרים לנו לראות כמה מקהילות ישראל באותם ימים בכלל ואת קהילת ירושלים בפרט.²

ד"ר יעקב גלר
פתח תקווה

² לעיון נוסף ראו אברהם יערי, **שלוש אגרות של ר' עובדיה ירא מברטנורא מירושלים וחברון רמ"ח-ר"ן (1490-1488) ואיגרת תלמיד ר' עובדיה מירושלים רנ"ו (סוף 1495)**, רמת-גן 1971, עמ' 98-166; ישראל-צבי לרנר, **רבנו עובדיה מברטנורא**, ירושלים, מוסד הרב קוק 1988; מנחם עמנואל הרטום ואברהם דוד, **מאיטליה לירושלים**, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ז.